

اعتیاد در عصر جهانی: انحراف اجتماعی یا مسئله هویت

نرگس نیک‌خواه قمصری^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۳/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۰۵/۱۵

چکیده

جریان سیال اطلاعات، کالاها، خدمات و انسان‌ها، فراسوی مرزهای ملی، شرایط متفاوتی برای زیست فردی، اجتماعی و فرهنگی انسان معاصر در همه ابعاد و سطوح فراهم کرده و هویت و مسئله‌ی معنا را در کانون برساخت پدیده‌های اجتماعی مرتبط با وی قرار داده است. پژوهش حاضر با تمرکز بر نقش فراینده صنعت ارتباطات در حذف فاصله‌های جغرافیایی و تنوع و گسترش سازوکارهای هویت‌یابی در گستره جهانی، بر آنست تا چنین تغییری را در رابطه با پدیده اعتیاد که از ابتدا به‌عنوان آسیبی اجتماعی محصول نابسامانی‌های زندگی شهری شناخته می‌شده مورد بررسی قرار دهد. به این منظور، مقاله حاضر با استفاده از روش تحلیل محتوا، به مطالعه ۴۲ مقاله علمی- پژوهشی منتخب مرتبط با این موضوع در دهه هشتاد هجری شمسی و مقایسه آنها با طیف نظریه‌های مطرح در این حوزه پژوهشی و همچنین گروه‌های اجتماعی هدف آن می‌پردازد. نتایج حاکی از وجود شکافی میان محور نظری پژوهش‌های انجام شده و بستر اجتماعی پدیده اعتیاد است. به بیان دیگر، در سنت پژوهشی دهه هشتاد، اعتیاد همچنان فارغ از تغییرات زمینه‌ای و بافت اجتماعی ایران، متأثر از فرایندهای جهانی شدن، فقط به‌عنوان نوعی انحراف اجتماعی مورد مطالعه قرار گرفته و سایر ابعاد آن در این حوزه چندان تأملی را برنیا نگیخته است. حال آنکه تغییر در سن، جنس، پایگاه طبقاتی و جغرافیایی مصرف‌کنندگان مواد مخدر و همچنین نوع و الگوی مصرف آنها، همه به تغییری در ماهیت این پدیده دلالت دارد.

واژگان کلیدی: اعتیاد، جهان در حال تغییر، انحراف اجتماعی، مسئله هویت، دهه هشتاد

مقدمه

بی‌تردید توصیه‌گیدنز^۱ به علاقه‌مندان شناخت پدیده‌های اجتماعی به نگاهی گذرا در سوپرمارکت محله خود به‌عنوان غیرمنتظره‌ترین مکان برای مطالعه جامعه‌شناختی، حکایت از ضرورت توجه جامعه‌شناسان به ماهیت در حال تغییر پدیده‌های اجتماعی و آهنگ، گستره و ژرفای بی‌سابقه آن در دنیای در حال جهانی شدن دارد (گیدنز، ۱۳۸۶). واقعیتی که به بیان‌نش^۲، بواسطه فرایندهای پیچیده و در هم تنیده اقتصادی، فناورانه، فرهنگی، محیطی و سیاسی و جریان فزاینده کالا، سرمایه، انسان، اطلاعات، اندیشه و عقاید و خطرات، در میان مرزهای ملی تحقق می‌یابد (نش، ۱۳۸۲).

در چنین جهان شبکه‌ای^۳ (کاستلز^۴، ۱۳۸۰) که زمان و مکان در هم فشرده می‌شود، فاصله و مرزهای طبیعی در پرتو امکان دسترسی یا دسترسی نداشتن به فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات، اهمیت و معنای سابق خود را از دست داده و پیوسته در معرض جریان‌های چندوجهی جهانی، از نو سامان می‌یابد، اعتیاد به مواد مخدر نیز همچون هر پدیده اجتماعی دیگری در سطوح، ابعاد و اشکال دگرگونه پدیدار می‌شود و به‌عنوان مشکل اجتماعی مبتلا به بسیاری از جوامع امروزی، جایگاهی ویژه را در کانون پژوهش‌ها و بررسی‌های علمی در حوزه‌های گوناگون دانش بشری به خود اختصاص می‌دهد.

اگرچه اعتیاد بیشتر به‌عنوان یک پدیده زیستی^۵ روانی، جهت تسهیل سازگاری تدریجی اندام‌واره^۶ با پاره‌ای از مواد سمی، (اورنگ، ۱۳۶۷) و یا اختلال مزمن و بازگشت‌کننده‌ای مبتنی بر دو عنصر وابستگی رفتاری و جسمی (کاپلان و سادوک^۷، ۱۹۹۶) تعریف می‌شود، از نگاه برخی نویسندگان، اعتیاد به مواد مخدر، پیش از آنکه پدیده‌ای روانی و شخصیتی باشد یک پدیده اجتماعی است (صدیق‌سروستانی، ۱۳۸۳). پزشکان با هدف زدودن سموم از بدن فرد معتاد، به مطالعه روش‌ها و داروهای مختلف جهت بهبود سلامت جسمی، زیست‌شناسان به بررسی مشکلات زیست‌شناسی و طبیعی مواد افیونی، اقتصاددانان به ارزیابی جنبه‌های مالی و زیان‌های اقتصادی مافیای مواد مخدر و روان‌شناسان به بررسی ویژگی‌های روانی و شخصیتی افراد معتاد می‌پردازند، در حالی که جامعه‌شناسان با فرارفتن

از فرد منفرد، به عوامل فرهنگی^۵ اجتماعی، زمینه‌ای و ساختاری، به سبک‌های زندگی مؤثر در افزایش یا کاهش گرایش به مصرف مواد مخدر و نیز تأثیر و کارکرد آن بر روابط فردی، خانوادگی و گروهی شخص معتاد درون جامعه تمرکز کرده‌اند. بی‌تردید جامعه علمی و دانشگاهی ایران نیز از نمود این تکانش و جنبش علمی بی‌بهره نبوده و وجود مقاله‌های متنوع اعم از علمی - پژوهشی، علمی - ترویجی و حتی روزنامه‌ای، در حوزه‌های گوناگون دانش، شاهدی بر این مدعا است.

در واقع جایی که در سطح جهانی، طیف وسیعی از عوامل مؤثر در گسترش گرایش به اعتیاد از زوایای گوناگون علمی مورد بحث قرار گرفته، به نظر می‌رسد در کشور ما نیز به‌عنوان کشوری با سطح بالای مصرف مواد مخدر و تجربه انواع هزینه‌ها و عوارض متعدد بهداشتی، روان‌شناختی، اجتماعی، سیاسی در قالب نابودی نیروهای جوان و کارآمد، اضمحلال سرمایه‌های پویا و خلاق، فروپاشی خانواده‌ها، بسترسازی بزهکاری و انحرافات اجتماعی و نیز هزینه‌های سنگین اقدامات تامینی - پلیسی، تنها تولید اطلاعات و دانش دقیق و روزآمد می‌تواند نقش اساسی در ارتقای کیفیت سیاست‌گذاری‌ها، برنامه‌ریزی‌ها و اقدامات اجرایی ایفا کند؛ امری که به نوبه خود مستلزم ارزیابی‌های توصیفی و تحلیل دقیق و همچنین نقد مداوم فرایند تولید و توزیع و کاربست دانش مربوطه است. بر این اساس، پرسشی که پیش روی مطالعه حاضر قرار گرفته این است که در این میان، پژوهش‌های جامعه‌شناختی انجام گرفته راجع به اعتیاد در دهه هشتاد، چه سهمی در این فرایند تولید دانش داشته‌اند؟

تمرکز بر این مقطع زمانی از آن جهت است که از سال ۱۳۸۱ با راه‌اندازی چند مرکز تحقیقات اعتیاد در کشور و اولویت‌یافتن موضوعی آن در مراکز علمی^۶ تحقیقاتی، پژوهش در این حوزه نسبت به دهه قبل رشد قابل ملاحظه‌ای را نشان می‌دهد. در راستای ایجاد نگرشی واقع‌بینانه به امر مبارزه با مواد مخدر و اعتیاد و اجرای تحقیقات کاربردی و دستیابی به نتایجی راه‌گشا و رهایی‌بخش، این نوشتار ضمن بررسی و توصیف وضعیت موجود، پژوهش‌هایی که به نوعی در حوزه جامعه‌شناسی و روان‌شناسی اجتماعی طی دهه گذشته در خصوص سوء مصرف مواد مخدر در کشور انجام شده، تلاش دارد تا در قالب

یک علم‌سنجی^۱ یعنی بررسی مقالات منتشر شده در نشریات علمی در دهه یادشده به شناسایی کانون‌های تمرکز نظری، روش‌شناختی و منطقه‌ای این تحقیقات پردازد. بدیهی است نتایج این قسم از پژوهش‌ها می‌تواند موجب توسعه تحقیقات و عطف توجه در بخش‌های مغفول و در نتیجه بهبود در روند سیاست‌گذاری‌های پژوهشی شود.

مفاهیم نظری: اعتیاد در گستره نظریه‌های جامعه‌شناختی

نگاهی اجمالی به تاریخ زندگی اجتماعی انسان معاصر، صرف نظر از ماهیت جامعه و سطح توسعه آن نشان می‌دهد، مصرف مواد مخدر به‌عنوان مسئله‌ای اجتماعی، هنگامی مورد توجه جامعه‌شناسان قرار گرفت که پیامدهای شهرنشینی و صنعتی شدن در اشکال مختلف نمودار شد و محققان بسیاری را در حوزه اعتیاد به مواد مخدر و مسکر، به‌منظور فائق‌آمدن بر تقلیل‌گرایی نظریه‌های زیست‌شناسی و روان‌شناختی، در صدد صورت‌بندی پیش‌فرض‌های نظری بنیادینی راجع به شالوده‌های اجتماعی و فرهنگی اعتیاد برآمده، تا به‌جای تلقی اعتیاد به‌عنوان بیماری یا امری شخصی و مستقل از شرایط تاریخی، اجتماعی و فرهنگی زمینه‌زیستی (گرانفیلد و کلود^۲، ۱۹۹۹)، به رمزگشایی نیروها، عوامل و زمینه‌های تاریخی، اجتماعی و فرهنگی مؤثر در اعتیاد متمرکز شوند. در ادامه، با تعریف اعتیاد به‌عنوان مصرف مداوم و نسبتاً قابل توجه مواد مخدر یا مسکر، رایج‌ترین نظریه‌های جامعه‌شناختی معطوف به اعتیاد، به اجمال مورد مذاقه قرار خواهد گرفت.

اعتیاد به مواد مخدر اگرچه در بدو امر، به‌عنوان یکی از اشکال انحراف اجتماعی، بخشی از علایق نظری جامعه‌شناسان را به خود معطوف ساخت، اما به تدریج قلمرو مستقلی را در میان سایر موضوعات علمی کسب کرد. مجله تخصصی موضوعات اعتیاد در بهار ۱۹۹۶، در قالب فهرستی جامع از مطالعات انجام شده در این عرصه مطالعاتی، نظریه‌های مسئله رفتار^۳، کنش معقول^۴، یادگیری اجتماعی^۵، کنترل اجتماعی^۶، خودتحقیری^۷، الگوی بزهدکاری یکپارچه^۸، توسعه اجتماعی^۹ و تأثیر سه‌گانه عوامل فردی، گروهی و اجتماعی^{۱۰}

1. scientometric	2. Granfield and Cloud	3. problem behavior theory
4. social control theory	5. social development theory	6. the theory of reasoned action
7. self derogation theory	8. the integrated delinquency model	9. social learning theory
10. the theory of triadic influence		

را از جمله مهم‌ترین نظریه‌های مسلط در تبیین مسئله اعتیاد در حوزه جامعه‌شناسی معرفی می‌کند (اندرسون^۱، ۱۹۹۸) که در کنار نظریه‌های انومی اجتماعی، برجسب‌زنی و نظریه‌های منتخبی که در کار دن جی^۲ و همکارانش (۱۹۸۸) معرفی شده بود تلاشی گسترده برای نظریه‌پردازی در باب اعتیاد، مستقل از موضوع عمومی‌تر انحرافات اجتماعی را به نمایش گذارد.

درون سنت ساختاری و کارکردی، فقدان اجماع حاصل از تعامل سازنده و مثبت میان اجزاء، نظامی بی‌سازمان و آنومیک و در نتیجه مستعد بروز انواع کج‌روی اجتماعی وجود خواهد داشت. بر اساس این نظریه، هرچه میزان انسجام و همبستگی اجتماعی بیشتر باشد احتمال گرایش افراد به انواع انحراف اجتماعی از جمله اعتیاد کمتر خواهد بود (آکرز و سلرز^۳، ۲۰۰۴). مرتن^۴، اعتیاد به مواد مخدر را در زمره چهارمین نوع واکنش به وضعیت آنومیک بیان می‌کند (کوهن^۵، ۱۳۸۶: ۱۷۸). در نظریه خرده‌فرهنگی کلوارد و اوهلین، اعتیاد برحسب ساختارهای قانونی و غیرقانونی، تجزیه و تحلیل شده و چون سایر انواع انحراف اجتماعی محصول عدم دستیابی به اهداف فرهنگی جامعه از طریق ساختارهای قانونی و در نتیجه تشکیل خرده‌فرهنگ‌های سرخورده و معترض توضیح داده می‌شود.

در نیمه قرن بیستم، برخی در سنت جامعه‌شناسی شهری مکتب شیکاگو، متأثر از آرای پارک و برگس^۶، به مطالعه رابطه میان نرخ‌های جنایت و بزهکاری مانند خودکشی، بیماری‌های روانی، طلاق، فحشا، الکل، اعتیاد به مواد مخدر و دیگر رفتارهای انحرافی با فضاهاى طبیعی درون شهر پرداختند (ساجر^۷، ۱۹۸۷). شاو و مک‌کی، در چهارچوب این نظریه، بی‌سازمانی اجتماعی را به‌عنوان نتیجه فرایندهای تضاد هنجاری و ارزشی، تغییرات فرهنگی، خلأهای فرهنگی و ضعف روابط اولیه اجتماعی، سبب تحلیل کنترل اجتماعی غیر رسمی درون محلات معرفی کردند (پالسن و رایینسون^۸، ۲۰۰۴).

1. Anderson

۲. این اثر به زبان فارسی با عنوان نظریه‌های سوء مصرف مواد مخدر، از سوی انتشارات جامعه و فرهنگ، در سال ۱۳۸۴ به چاپ رسیده است.

3. Akers and Sellers

4. Merton

5. Cohen

6. Park & Burgess

7. Sucher

8. Paulsen Robinson

نظریه سرمایه انسانی^۱، اعتیاد را هم محصول نابرابری سرمایه انسانی - آموزش‌های رسمی و مهارت‌ها و فرصت‌های شغلی بادوام - و هم به نوبه خود عامل تخریب فرصت‌های شغلی و تحلیل سرمایه اقتصادی و در نتیجه فقر مضاعف معرفی می‌کند (اشمیت، دوهان^۲، ۲۰۰۴). در حالی که بر اساس نظریه سرمایه اجتماعی^۳ اختلال در فرایند انباشت منابع لازم و کافی برای زندگی اجتماعی از طریق عضویت در شبکه‌های اجتماعی پایدار، مولد و مقوم پول، مهارت، منزلت، تخصص، اعتماد و امنیت، نه تنها موجب روی آوردن افراد به اعتیاد می‌شود بلکه به نوبه خود بازگشت معتاد به وضعیت طبیعی را نیز به مراتب دشوارتر می‌سازد. نظریه کنترل اجتماعی، با تأکید بر هم‌نوایی افراد با هنجارهای جامعه، نبود یا ضعف این وابستگی‌ها (سرمایه اجتماعی) در افراد را موجب کج‌روی و به‌طور خاص سوء مصرف مواد مخدر می‌داند (رابرتسون^۴، ۱۳۷۴).

نظریه پردازان یادگیری اجتماعی، با تمرکز بر اهمیت فرایندها و عامل‌های شناختی، کنش‌های اجتماعی یا ضد اجتماعی فرد را بر حسب رابطه با کارگزاران اجتماعی شدن، متفاوت می‌دانند (اندرسون، ۱۹۹۸). نظریه «همنشینی افتراقی»^۵ تحقق هر نوع انحراف اجتماعی از جمله اعتیاد را بیشتر نیازمند جامعه‌پذیر شدن فرد در درون نظامی از ارزش‌های رهنما و مشوق نقض هنجارهای مسلط در جامعه می‌شناسد که عمدتاً در گروه‌های خرده فرهنگی و دارودسته‌ها زمینه مساعد می‌یابد (سلیمی، ۱۳۸۵، به نقل از رایتزمن^۶، ۱۹۹۸). الگوی نظری توسعه اجتماعی، فرد را در تعامل متقابل با محیط مورد مطالعه قرار می‌دهد (اندرسون^۷، ۱۹۹۸) و در نظریه برجسب‌زنی، چرخشی از علت کج‌روی به فهم چرایی بزه‌کار نامیده شدن افراد دیده می‌شود (آبادینسکی^۸، ۱۳۸۲). از درون مکتب تضاد، روابط و مناسبات قدرت در جامعه و نقش نابرابری‌های طبقاتی در ترویج رفتار مجرمانه برجسته می‌شود (وایت^۹، ۱۳۸۳). در گروه دوم؛ نظریه اعتیاد در عصر تجدد، با تأکید بر متغیرهای سطح کلان، به تبیین این پدیده اجتماعی به‌عنوان مسئله‌ای فرهنگی پرداخته و استدلال می‌کند که مسائل سبک زندگی و تنش‌های مضر برای سلامتی در جوامع

1. Human Capital 2. Chmidt, Dohan 3. Social Capital 4. Robertson
5. Differential association theory 6. Wrightsman 7. Anderson 8. Abadinsky
9. White

پیشرفته صنعتی مضاعف شده و اعتیاد محصول تولید انبوه جامعه مبتنی بر بازار آزاد است. بر این اساس الگزنندر^۱، اعتیاد را در پیوندی محکم با مفهوم «از جاکندگی»^۲ محصول تحولات اجتماعی شدید همراه با توسعه سرمایه‌داری می‌شناسد (الگزنندر، ۲۰۰۰).

نورمن زینبرگ^۳ به ساختارهای فرصت جدید برای مردان طبقه کارگر اشاره می‌کند که بواسطه از میان رفتن بازدارنده‌های اجتماعی طبیعی حاصل شده و مصرف فزاینده مواد مخدر را به‌عنوان ابزاری جهت فائق آمدن بر تنش‌های روانی ناشی از این تحولات سریع و همچنین وسیله‌ای جهت فرار از مشقات جان‌فرسای زندگی کارگری و بیگانگی، مورد تحلیل قرار می‌دهد (همان، ۲۰۰۰). مبتنی بر این دیدگاه، اعتیاد خود به شیوه‌ای برای انطباق با شرایط اجتماعی جهانی است که جستجو برای معنا و هویت شخصی به‌طور فزاینده‌ای به یک طرح فردی ارجاع داده شده است. دیوید فوربز در کتابی پیرامون سیاست‌های فرهنگی مرتبط با اعتیاد، با اشاره به شیوه‌های پردردسر تامین نیازهای مهمی چون قدرت، امنیت و ابراز وجود، اعتیاد به‌عنوان سازوکاری جبرانی، امری سیاسی - فرهنگی معرفی می‌کند (فوربز^۴، ۱۹۹۴). به بیان نورمن دنزین^۵، اعتیاد حتی می‌تواند به‌عنوان روایتی از نقد اجتماعی برای نمایش ناکامی فرهنگ شناخته شود (دنزین، ۱۹۹۳).

به بیان جنکینز، توانایی اقلیت‌های اجتماعی گوناگون از جمله زنان و گروه‌های قومی در ابراز «خویش‌تن تأملی»^۶، خود برخلاف تأثیر عوامل فزاینده بیرونی هویت‌بخش در انقیاد «عامل درونی شناسایی» بسته به میزان برخورداری از سرمایه‌ها و منابع مادی و فرهنگی متفاوت خواهد بود (جنکینز، به نقل از یاراحمدی، ۱۳۸۱). گیدنز از منظری دیگر با تأکید بر نقش روزافزون رسانه‌های ارتباط جمعی در فروشکستن حصارهای زمانی و مکانی و به چالش کشیدن هویت‌های فردی و گروهی بواسطه خروج از چهارچوب‌های تنگ اجتماعی سنتی و جستجوی عناصر نوین در عرصه جهانی، به رنگ‌باختن سنت‌ها در مقابل حاکم شدن پدیده بی‌اختیاری بر بسیاری از جنبه‌های زندگی فردی و اجتماعی در عصر جدید می‌پردازد (گیدنز، ۱۳۷۷). به نظر وی، مسائل شخصی مانند اعتیاد، جنبه عمومی یافته و باید در قلب جامعه‌ای فهمیده شود که درون آن سنت‌ها نسبت به گذشته به کلی از

میان رفته‌اند و به‌طور متناظری جستجو برای خود اهمیت انتقادی یافته است و در چنین شرایطی، اعتیاد و وابستگی، شیوه‌هایی برای سازگاری با تجارب شخصی، چند تکه و منقطع در زندگی اجتماعی محسوب می‌شود (گیدنز، ۱۳۷۷).

اما نزد نظریه‌پردازان عصر جهانی شدن، معنا و هویت بیش از پیش در کانون توجه قرار گرفته و تأکید بر تغییر در کارکردهای عمده نهادهای اجتماعی خانواده، کار، مذهب و آموزش، تغییرات عمده جمعیتی، مواجهات فرهنگی، تحریک‌های غیرقابل پیش‌بینی به سوی بالا و پائین، تغییرات فناورانه عمده، تحلیل بازارهای محلی و جهانی شدن بازارها و به‌دنبال آن، ایجاد سطح بالایی از مخاطره و آسیب‌پذیری درون جامعه‌ای و رهاشدن افراد با احساس فزاینده‌ی «از جاکنندگی و انقطاع» (فوکویاما، ۱۹۹۵). وی مفهوم «از جاکنندگی» را در کانون نظریه اجتماعی اعتیاد در عصر جهانی شدن جای می‌دهد که همچون هر پدیده اجتماعی دیگری در سطوح، ابعاد و اشکال کاملاً متفاوتی پدیدار شده و محقق این عرصه را با دگرگونی‌های فاحش در میزان گرایش به سوء مصرف، تولید و شیوع انواع متنوع مواد مخدر به‌ویژه انواع شیمیایی آن، پایگاه طبقاتی، سنی و جنسی مصرف‌کنندگان آن، محدوده‌ها و شبکه‌های سازمان‌یافته تولید و توزیع آن و سیاست‌ها و خط‌مشی‌های متعدد جهت درمان و توانبخشی افراد مصرف‌کننده و مبارزه با تجارت آن روبه‌رو می‌سازد.

به‌طور کلی وضوح بیشتر دگرگونی الگوهای مصرف مواد مخدر در جهان در حال جهانی شدن کنونی، مطالعه و نظریه‌پردازی راجع به اعتیاد را از ملاحظه صرف آن به‌عنوان نوعی انحراف اجتماعی به‌مثابه نوعی انتخاب شخصی در طلب لذت، هویت یا ...، از مسئله رفتاری مطروودین اجتماعی به مسئله رفتار اعضای طبقه متوسط و بالای جامعه، از مسئله رفتاری منحصر به مردان طبقه کارگر به مسئله رفتاری زنان مرفه و تحصیل‌کرده و از امری محلی به امری جهانی بسط و توسعه داده است.

ملاحظات روش‌شناختی

این مطالعه با رویکرد مقطعی^۵ توصیفی، با کاربرست روش تحلیل ثانویه در بررسی ۴۲ مقاله علمی - پژوهشی مربوط به موضوع اعتیاد در حوزه روان‌شناسی اجتماعی و

1. Disembedment & Cessation
2. Fukuyama

جامعه‌شناسی منتشر شده داخلی در فاصله سال‌های ۱۳۸۱ تا ۱۳۸۹ و قابل دسترسی در بانک‌های اطلاعاتی مگیران، اس.آی.دی، ایران‌داک و نورمگز^۱ انجام گرفته است. بدین نحو که وب‌گاه‌های یادشده ابتدا با استفاده از کلیدواژه‌های اعتیاد، معتاد و مواد مخدر، مورد جستجو قرار گرفت و با توجه به موضوعیت مسئله اعتیاد در رشته‌های گوناگونی چون پزشکی، داروشناسی، روان‌شناسی، علوم رفتاری، زیست‌شناسی، جرم‌شناسی، علوم قضائی، علوم پلیسی، علوم اجتماعی و اقتصاد، پس از مطالعه‌ای ضمنی و کنارگذاشتن مقالات علمی^۲ ترویجی یا روزنامه‌ای، همپوشان یا خارج از محدوده زمانی مورد بررسی و با تکیه بر معیار برخورداری و ابتنا بر مبانی نظری و روش‌شناختی مشخص، ۵۱۲ مقاله در حوزه جامعه‌شناسی و روان‌شناسی اجتماعی استخراج شد که در همان نگاه اجمالی اول، از سهم بسیار کمتری نسبت به سایر حوزه‌های علمی به‌ویژه پزشکی و روان‌شناسی در میان مقالات یادشده برخوردار بود. سپس با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی، ۴۲ مقاله انتخاب شده و با استفاده از راهبرد بازایی رویکردهای نظری، روش‌شناختی و فاکتورهای جنسی، سنی، قومیتی، مذهبی و منطقه‌ای مورد تحلیل قرار گرفته و اطلاعات هر مقاله درون جدول تحلیل یافته‌ها وارد و مورد تجزیه و تحلیل واقع شدند.

یافته‌های تحقیق

دسترسی نداشتن به بانک اطلاعاتی واحد و منسجم در خصوص پژوهش‌های مرتبط با اعتیاد و مواد مخدر و پراکندگی ادبیات پژوهشی این حوزه در پایگاه‌های اطلاعاتی گوناگون، مجزانبودن مقالات روزنامه‌ای و علمی، مجزانبودن مقالات به‌لحاظ حوزه علمی و آمیخته‌بودن مقالات مرتبط با اعتیاد در حوزه‌های مختلف از قبیل زیست‌شناسی، داروشناسی، تربیتی، روان‌شناسی، حقوقی، سیاسی و علوم انتظامی، دسترسی حداکثری به کلیه مقالات مرتبط و بهره‌گیری از پیشینه تحقیقی را برای پژوهش دشوار کرده است. از این رو بخش قابل توجهی از مقالات مورد بررسی تکراری و یا خارج از حوزه تحقیق بودند. بر این اساس تعداد ۴۲ مورد از پژوهش‌هایی که حداقل معیارهای تعیین‌شده را دارا بودند در حوزه روان‌شناسی اجتماعی و جامعه‌شناسی انتخاب و مورد بررسی و مطالعه قرار گرفتند.

جدول توزیع پژوهش‌های جامعه‌شناسی و روان‌شناسی اجتماعی بر اساس موضوع، روش شناختی و چهارچوب مفهومی در سال‌های ۱۳۸۱-۱۳۸۹

کد	عنوان مقاله	روش	چهارچوب مفهومی	سال انتشار	مکان انجام تحقیق
۱	آنومی فرهنگی و اعتیاد به مواد مخدر در بین جوانان ۱۳-۲۸ ساله شهر تهران	کمی- پرسشنامه	نظریه فرصت‌های نابرابر- نظریه آنومی مرتون - نظریه برجسب‌زنی- نظریه یادگیری- نظریه اوقات فراغت - نظریه ناکامی متزلتی	۱۳۸۹	تهران
۲	بررسی رابطه طرد اجتماعی و آمادگی برای اعتیاد	پیمایش	نظریه طرد اجتماعی	۱۳۸۸	تهران
۳	تحلیل جامعه‌شناختی بازگشت مجدد معتادان به اعتیاد در مرکز اجتماع درمان (TC) شهر مشهد در سال ۱۳۸۸	پیمایشی	نظریه برجسب - کنترل اجتماعی- نظریه ساختاری ° کارکردی - کنش متقابل اجتماعی	۱۳۸۹	مشهد
۴	بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر پدیده اعتیاد در شهر اهواز	مطالعه موردی، کمی- پیمایشی	نظریه بی‌سازمانی اجتماعی- نظریه آنومی اجتماعی- تئوری محرومیت نسبی- نظریه‌های خرده فرهنگ‌ها- نظریه پیوند افتراقی- نظریه کنترل اجتماعی	۱۳۸۹	اهواز
۵	بررسی علل عود اعتیاد و عوامل مرتبط با آن در جانبازان مراجعه‌کننده به بیمارستان‌های طرف قرارداد بنیاد جانبازان- ۱۳۸۸	تحقیق گزارشی- کمی- پرسشنامه	نظریه ساترلند همنشینی افتراقی- محرومیت نسبی	۱۳۸۹	کشوری
۶	معتادان در خصوص اعتیاد و مشکلات جامعه چگونه می‌اندیشند؟	کمی- کیفی پرسشنامه نیمه ساختارمند	بدون نظریه	یکی از روستاهای شهر بابل	۱۳۸۵
۷	نگرش دانش‌آموزان مقطع راهنمایی شهر تهران در باره اعتیاد	کمی- توصیفی- پیمایشی	یادگیری اجتماعی	۱۳۸۲	تهران
۸	بررسی میزان گرایش به اعتیاد در سنین بالای ده سال در سال ۱۳۸۱ (استان اردبیل)	توصیفی- پیمایشی	نظریه‌های گرایش در روان‌شناسی اجتماعی	۱۳۸۲	اردبیل
۹	تأثیر همنشینی و معاشرت با گروه هنجارشکن و گرایش جوانان به اعتیاد	توصیفی تحلیلی	نظریات جامعه‌پذیری	۱۳۸۳	تهران
۱۰	رابطه تعهد و کنترل اجتماعی با اعتیاد	روش علی مقایسه‌ای- پیمایش	بی‌هنجاری اجتماعی ° کنترل اجتماعی	۱۳۸۷	
۱۱	بررسی عوامل اجتماعی و محیطی مرتبط با بازگشت مجدد معتادان به مصرف مواد افیونی در مراجعین به مراکز دولتی ترک اعتیاد شهر همدان در سال ۱۳۷۹	کمی- توصیفی	---	۱۳۸۲	همدان

۱۲	بررسی شیوع سوء مصرف مواد اعتیادآور بین دانشجویان پسر دانشگاه‌های مختلف شهر رشت در سال ۱۳۸۴	توصیفی مقطعی - پرسشنامه	---	۱۳۸۶	رشت
۱۳	بررسی جامعه‌شناختی فاکتورهای زمینه‌ساز خانواده و مدرسه در گرایش دختران نوجوان به کزرفتاری جنسی و اعتیاد به مواد مخدر	کمی - پیمایشی	کزرفتاری اجتماعی	تهران	۱۳۸۹
۱۴	بررسی دانش و نگرش گروهی از ارامنه تهران در مورد اعتیاد و مصرف مواد	کمی ° توصیفی ° پرسشنامه	یادگیری اجتماعی - کنترل اجتماعی - تبعیض اجتماعی	تهران	۱۳۸۷
۱۵	آسیب اجتماعی اعتیاد در بین جوانان روستایی: مطالعه موردی روستاهای شهرستان اهواز	کمی - پیمایشی	آنومی اجتماعی - پیوند افتراقی - کنترل اجتماعی - هنجارهای خرده‌فرهنگی - کنش متقابل نمادین	اهواز	۱۳۸۷
۱۶	فراوانی مصرف اکستازی و عوامل مؤثر در اعتیاد به اکستازی از دیدگاه دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی قزوین	توصیفی ° تحلیلی پیمایشی	---	قزوین	۱۳۸۸
۱۷	مقایسه دیدگاه معنادین و غیرمعنادین در مورد علل گرایش به اعتیاد	کمی - پرسشنامه	---	یزد	۱۳۷۸
۱۸	بررسی عوامل اعتیاد در مراجعان مرکز معنادان خودمعرف مراغه	اسنادی - توصیفی	-	-	مراغه
۱۹	اعتیاد و رابطه آن با مشاغل شهری	کمی - اسنادی ° میدانی - تطبیقی کمی °	نظریه بوم‌شناختی شهری	-	بابل
۲۰	عوامل مرتبط با اقدام به ترک اعتیاد در مراجعه‌کنندگان به کلینیک ترک اعتیاد بهزیستی بجنورد ۸۰-۱۳۷۹	کیفی توصیفی - تحلیلی ° پرسشنامه	--	۱۳۸۱	بجنورد
۲۱	مطالعه جامعه‌شناختی اعتیاد به مواد مخدر در ایران	طولی - تطبیقی	بی‌سازمانی اجتماعی - انومی	۱۳۸۴	کشوری
۲۲	بررسی تأثیر عوامل اقتصادی - اجتماعی بر اعتیاد معنادان ° مطالعه موردی مرکز بازپروری کرمان	-	نظریه بوم‌شناسی شهری - انومی اجتماعی - نظریه خرده‌فرهنگ‌ها	-	کرمان

استان مازندران	۱۳۸۷	بی‌سازمانی اجتماعی	اسنادی از نوع همبستگی	تیین جامعه‌شناختی دستگیری‌های مرتبط با مواد مخدر در استان مازندران	۲۳
کشوری	۱۳۸۶	نظریه آنومی اجتماعی - نظریه یادگیری اجتماعی - کنترل اجتماعی	کمی - پیمایشی - پرسشنامه	عوامل اجتماعی مؤثر بر مصرف تریاک و مشروبات الکلی در بین دانشجویان	۲۴
-	۱۳۸۲	آنومی اجتماعی ° نظریه فشار روانی - اجتماعی	کتابخانه‌ای	آنومی اجتماعی و اعتیاد به مواد مخدر	۲۵
شیراز	۱۳۸۲	خرده فرهنگ بزهکاری - کنترل اجتماعی	کمی - پیمایشی	بررسی عوامل اجتماعی - اقتصادی مؤثر بر اعتیاد: مطالعه موردی معتادان اردوگاه پیرنران شهر شیراز	۲۶
اصفهان	۱۳۸۲	بدون بحث نظری	کمی - پیمایشی	ویژگی های جامعه شناختی مصرف کنندگان مواد مخدر در محلات فقیرنشین اصفهان	۲۷
-	۱۳۸۲	نظریه آنومی اجتماعی ° پیوند افتراقی - کنترل اجتماعی - خرده فرهنگ کج‌رو - کنش متقابل نمادین و عکس العمل اجتماعی	بحث نظری کتابخانه‌ای	جامعه‌شناسی مصرف مواد مخدر	۲۸
تهران	۱۳۸۲	عوامل خطر آفرین اجتماعی، عوامل خطر ساز جمعیت شناختی	کمی - پیمایشی	هنجاریابی آزمون آمادگی اعتیاد به منظور شناسایی افراد مستعد به سوء مصرف مواد در دانشگاه تهران	۲۹
-	۱۳۸۲	کارکرد ساختاری جامعه و عوامل جمعیت شناختی	۱- کمی - پیمایشی ۲- تحلیل محتوا	اعتیاد و بازپروری معتادان	۳۰
-	۱۳۸۲	-	روش اسنادی - کتابخانه	جامعه‌شناسی ابعاد فقهی - اجتماعی اعتیاد	۳۱
-	۱۳۸۱	یادگیری اجتماعی، برجسب‌زنی، باور ها و کلیشه‌های جنسیتی، کنترل اجتماعی	کمی - پیمایشی	اعتیاد و زنان: تفاوت‌های جنسیتی در زمینه سوء مصرف مواد و درمان آن	۳۲
کشوری	۱۳۸۱	مطالعه ویژگی‌های جمعیت شناختی و بررسی آگاهی و نگرش زندانیان نسبت به مواد مخدر - بدون بحث نظری	کمی - پیمایشی	ارزیابی سوء مصرف مواد مخدر در زندان‌های ایران	۳۳
-	۱۳۸۲	-	کتابخانه‌ای	ایتولوژی جامعه‌شناسی اعتیاد	۳۴
بابل	۱۳۸۵	-	کمی - پرسشنامه	معتادان در خصوص اعتیاد و مشکلات جامعه چگونه می‌اندیشند؟	۳۵
عسلویه	۱۳۸۶	-	کیفی/مصاحبه عمیق-مباحثه متمرکز گروهی	وضعیت مصرف مواد، اعتیاد و خدمات مربوطه در کارگران منطقه صنعتی عسلویه میدان گاز پارس جنوبی	۳۶

۱۳۸۹	تهران	پزشکی شدن جامعه نوین	بیمایش	اعتیاد به مئابه بیماری: نگرش نمونه‌ای از ساکنان شهر تهران نسبت به بیماری‌انگاری اعتیاد	۳۷
۱۳۸۹	کشوری	نظریه خرده‌فرهنگ‌ها	کفی، مصاحبه، مشاهده‌پرسی اسناد و مللرک مکوب‌خلیفت شغلی	مطالعه کینی در شناخت هنجارهای تسهیل‌کننده مصرف مواد اعتیاد آور در میان خرده‌فرهنگ‌های قومی ایران	۳۸
۱۳۸۹	تهران	رویکرد بی‌خانمانی / طرد اجتماعی	کینی / مصاحبه عمیق	اعتیاد، طرد اجتماعی و کارتن‌خوابی در شهر تهران: پژوهش کینی	۳۹
۱۳۸۹	تهران	نظریه واقع‌گرایی تحلیلی / ساختارگرایی کارکردی	تحلیل ثانویه	ساخت اجتماعی اعتیاد در ایران	۴۰
۱۳۸۹	کشوری	نظریه بورديو	کمی / بیمایشی کینی /	نگرش مردم به سوء مصرف مواد	۴۱
۱۳۸۹	بم	-	مصاحبه /مشاهدات قوم‌شناسی	تغییرات عرضه مواد در بم طی سال اول پس از زلزله	۴۲

طبقه‌بندی یافته‌های این مطالعه در جدول بالا حکایت از آن دارد که برخلاف کاربست طیف وسیعی از نظریات جامعه‌شناختی از جمله نظریه آنومی، نظریه برجسب‌زنی، نظریه یادگیری اجتماعی، نظریه پیوندهای افتراقی، نظریه کنترل اجتماعی، نظریه جامعه‌پذیری، نظریه خرده‌فرهنگ‌ها، نظریه محرومیت نسبی، نظریه ناکامی منزلتی و فرصت‌های نابرابر، نظریه اوقات فراغت و بوم‌شناختی شهری و نظریه پزشکی شدن جامعه نوین، در مقالات مورد بررسی، نظریاتی چون نظریه آنومی و برجسب‌زنی و سپس نظریه کنترل اجتماعی از بیشترین عنایت در میان پژوهشگران اجتماعی برخوردار بوده‌اند و نظریات پزشکی شدن جامعه نوین، نظریه بورديو و نظریه طرد اجتماعی در حداقل توجه و نظریاتی چون نظریه سرمایه انسانی، سرمایه اجتماعی، نظریه‌های واقع‌گرایی جدید مورد توجه نبوده‌اند. این طبقه‌بندی همچنین نشان می‌دهد که کاربست نظریه‌ها بیشتر به شکل مروری بر مجموعه‌ای از نظریه‌های موجود و نه تلاشی جدی جهت به آزمون کشیدن نظریه‌ای خاص در شرایط جامعه‌ای ایران بوده است. به بیان دیگر مجموعه مورد بررسی نه ابتدا به چهارچوب نظری مشخصی را جهت بررسی عوامل مؤثر بر گرایش نسبت به اعتیاد به مصرف مواد مخدر

بلکه ترکیبی از عوامل و عموماً بی‌ارتباط با چهارچوب نظری معرفی شده‌اند و شکاف میان یافته‌های مقاله و چهارچوب نظری در برخی مقالات تا بدان جا می‌رسد که ظاهراً نقش این بخش از مقاله را در یک مطالعه علمی^۵ پژوهشی به حداقل تقلیل می‌دهد. در خصوص روش شناختی می‌توان گفت که یکی از بارزترین وجوه اشتراک اغلب مقالات مورد بررسی آن است که روش پیمایش کمی و استفاده از ابزار پرسشنامه و کاربست فنون آماری در تحلیل یافته‌های پژوهش، بیشترین روش و فن مورد توجه محققین بوده است. براساس این مطالعه تقریباً ۷۹ درصد این مطالعات از نوع کمی - پیمایشی و توصیفی بوده که بخش اعظم آنها از ابزار پرسشنامه استفاده کرده‌اند و ۱۴ درصد از روش کیفی فنون مصاحبه، مشاهده و بحث‌های متمرکز گروهی و نیز روش‌های کتابخانه‌ای بهره گرفته‌اند. در ۵ درصد مطالعات نیز از هر دو روش استفاده شده است. ۶۰ درصد این مطالعات مربوط به حوزه‌های شهری یا استانی؛ ۱۵ درصد کشوری و ۷/۵ درصد مربوط به حوزه روستایی بوده است. ۲۸ درصد از این مطالعات به گروه‌های سنی نوجوانان، جوانان و دانشجویان پرداخته‌اند. ۲۰ درصد از این مطالعات اعتیاد را منحصرأ در مردان، ۷/۵ درصد در زنان و ۴۵ درصد این پدیده را در هر دو گروه مطالعه کرده‌اند. کمتر از ۲/۵ درصد، اقلیت‌های قومی و بومی را در این رابطه مورد مطالعه قرار داده‌اند.

نتیجه‌گیری

چنانچه در مقدمه اشاره شد واقعیت زندگی اجتماعی انسان در عصر جهانی شدن در پیوندی تنگاتنگ با نظم اطلاعاتی جدید قرار داشته و بی‌تردید مطالعه آن نمی‌تواند فارغ از ملاحظه جریان مستمر و بی‌وقفه اطلاعات، اندیشه‌ها، کالاها، خدمات و سبک‌های زندگی متأثر از رشد فناوری‌های ارتباطات همزمان و در نتیجه ساماندهی و یکپارچگی گستره پهناور وقوع کنش‌های اجتماعی فراتر از مرزهای زمانی و مکانی سابق راهگشا باشد. در واقع در فاز چهارم انقلاب صنعتی که به بیان مک لوهان^۱ جهان را به دهکده کوچکی مبدل ساخته است، مسائل جدیدی همچون چندپارگی فرهنگی، تکثر و تنوع

منابع هویت، تغییر، استحاله و یا تمایزیابی برخی ساختارهای اجتماعی و بسط فزاینده سبک‌های زندگی و انتخاب‌های شخصی پیش روی افراد در این جهان جهانی‌شده قرار گرفته و به نوبه خود فردگرایی نوینی را در پیوند با ناگزیری از ساختن و بازساختن پیوسته و فعالانه هویت خویش سبب شده است. علاوه بر این، فعال‌شدن تعاملات محلی - جهانی و سیالیت، بی‌ثباتی، انعطاف‌پذیری و تنوع‌پذیری روزافزون پدیده‌ها از یک‌سو و، کاهش وزن و گستره نفوذ سنت‌ها و ارزش‌های مستقر در تعیین اهداف و شیوه‌ها و ابزارهای اجتماعی نیل به آن اهداف از سوی دیگر واقعیت اجتماعی را در بستری کاملاً دگرگون از گذشته جای می‌دهد.

بر این اساس جایی که تا یکی دو دهه پیش پیامدهای متعدد اجتماعی - فرهنگی صنعتی‌شدن و شهرنشینی فزاینده در جوامع نوین و در حال‌نوشدن در ریشه‌یابی و تبیین انواع انحراف و کجروی اجتماعی از جمله اعتیاد عمده توجه محققان و پژوهشگران اجتماعی را به خود معطوف می‌ساخت، امروزه، گشایش مرزهای بسته جوامع محلی به‌سوی امواج اطلاعات، افق مطالعاتی متفاوتی پیش روی محققان اجتماعی گشوده است. اجرای برنامه‌ها و سیاست‌های نوسازی در روستاها به‌منظور ممانعت از مهاجرت سکنه روستا به شهر، تسهیل امکان مسافرت به و از روستا و نفوذ روزافزون شبکه‌های ارتباطی از رادیو و تلویزیون گرفته تا شبکه‌های ماهواره و اینترنت به روستاها و شهرهای کوچک به‌ویژه در میان جوانان و از میان‌رفتن تدریجی شکاف میان سبک زندگی شهری و روستا بواسطه گشودگی اجتماع و فرهنگ مناطق روستایی و استقبال محلی از تعاملاتی مترکم‌تر از گذشته با جهان بیرون و دگرگونی‌هایی از این دست همه و همه اعتیادپزوهی را مانند دیگر عرصه‌های مطالعه اجتماعی به‌شدت متأثر ساخته است.

به بیان دیگر، در پرتو شرایط جدید نه، پدیده‌هایی چون از خود بیگانگی، گمنامی، فاصله اجتماعی، انتظارات فزاینده، ناآرامی و... پدیده‌هایی صرفاً شهری هستند که مبتنی بر آنها بتوان میزان انحرافات و جرائم اجتماعی را تبیین کرد و نه دیگر می‌توان مهاجران روستایی را دچار نوعی بهت و حیرت ناشی از مواجهه با مظاهر پرزرق و برق فناوری در شهرها دید که بواسطه ناتوانی از حل بحران ارزشی و شخصیتی در موقعیت زندگی جدید مستعد

روی آوردن به انواع انحرافات اجتماعی از جمله اعتیاد شده‌اند. این در حالی است که بررسی ادبیات پژوهشی در حوزه اعتیاد در دهه گذشته بیانگر کاربست همان رویکرد سابق یعنی تمرکز بر شهر به عنوان محل اصلی وقوع جرم و کج‌روی اجتماعی است زیرا تنها ۷/۵ درصد از مطالعات انجام شده به بررسی ابعاد گوناگون اعتیاد در مناطق روستایی اختصاص داشته است که به نوبه خود تلاشی اندک از سوی محققان این عرصه را جهت ملاحظه و توجه به روند شتابان تغییرات اجتماعی نشان می‌دهد.

فاصله مزبور میان علایق و توجه پژوهشگران ایرانی دهه گذشته درباره اعتیاد با روند سریع تغییرات اجتماعی عصر حاضر، همچنین در گروه سنی مورد مطالعه آنها قابل مشاهده است. جایی که مطابق رویکردهای نظری، اعتیاد چه نوعی از انواع انحراف اجتماعی تلقی شود چه به عنوان تلاشی برای کسب هویت اجتماعی یا اعتراضی سیاسی به نابرابری‌های زندگی نوین یا انتخابی شخصی در تعیین سبک زندگی، بیشتر مسئله جوانان و نوجوانان محسوب می‌شود تا افراد میان‌سال و کهن‌سال که از موقعیت شخصیتی، اجتماعی و فرهنگی تثبیت‌شده تری برخوردار هستند. اما توجه اختصاصی تنها ۲۸ درصد پژوهش‌های انجام شده به جوانان، خود دلیلی است بر این مدعا. در واقع، جوانان به عنوان جمعیتی با بیشترین تلاش برای ساختن هویت مستقل خود و بیشترین تأثیرپذیری از گروه‌های همسال خود، تجربه بیشترین تعامل با شبکه‌های اطلاعاتی در هریک از عرصه‌های مختلف زندگی تحصیلی، شغلی، تفریحی و سرگرمی، همواره در معرض اندیشه‌ها و سبک‌های زندگی فرامحلی قرار داشته و بیشتر رفتارهای خود را معطوف به ارضای حس استقلال‌طلبی، کنجکاوی، هیجان‌زدگی، تنوع‌طلبی و... فارغ از ملاحظات ارزشی فرهنگ مسلط سامان می‌دهند و از همین رو بیش از سایر گروه‌های سنی مستعد روی آوردن به اعتیاد شناخته می‌شوند. علاوه بر این الگوهای مصرف مواد مخدر در میان این رده سنی در دوران جدید ویژگی‌هایی را نسبت به الگوی مصرف رده‌های سنی بالاتر نشان می‌دهد. اعتیاد در افراد میان‌سال و بالاتر، بخشی از الگوی رفتاری تثبیت‌شده آنها محسوب می‌شود که ضرورت توجه خاص به این گروه سنی را در اعتیاد‌پژوهی یادآور می‌شود. چنانچه جوانان و نوجوانان بیش از مواد مخدر شناخته‌شده مانند تریاک، هروئین و... از انواع ناشناخته و جدیدتری چون شیشه، کراک و... که بیشتر

شیمیایی هستند، استقبال کنند و در مقابل مصرف کنترل شده و گاه دارویی افراد مسن‌تر، با مصرف غیر محتاطانه و کنترل نشده مواد ناشناخته خود را به بی‌اختیاری لحظه انفصال از زمان و مکان و تجربه نتایج نامعلوم و ناشناختگی‌ها می‌سپارد. آن «از جاکندگی» فرهنگی در پی روند پدیده و سریع تغییرات اجتماعی و رنگ‌باختن پیوسته ارزش‌ها و شیوه‌های مرسوم زندگی در مقابل آهنگ پرشتاب جایگزینی ارزش‌ها و سبک‌های تازه‌تر و این «بی‌اختیاری» که به تعبیر گیدنز در عصر جهانی شدن با جایگزینی عناصر نوین به جای چهارچوب‌های تنگ اجتماعی سنتی در برساختن هویت فردی و موقعیت‌های زندگی انسانی نقش بسزایی دارد، علاوه بر رده‌بندی‌های سنی، سایر گروه‌بندی‌های اجتماعی را نیز در کانون توجه پژوهشگر اجتماعی عصر حاضر قرار می‌دهد، زیرا تغییر نقش و موقعیت افراد و گروه‌ها در این جهان در حال تغییر از یک‌سو و گسترش و تنوع روزافزون منابع هویت‌بخش از سوی دیگر نوعی مقاومت جهت ابراز خویشتن تأملی را نمایان می‌سازد. در واقع، مقاومت انسان نوگرا در برابر رده‌بندی‌ها و گروه‌بندی‌های نهادی و تخصیص آمرانه هویت‌ها نه یک اعتراض، بلکه تلاشی است برای نمایش مشارکت فعال فرد در برساختن هویت مستقل خویش و چنانچه جنکینز یادآور می‌شود، مقاومت گروه‌های اقلیت از جمله زنان و گروه‌های قومی و مذهبی در برابر رده‌بندی‌های نهادی و آمرانه اجتماع، نمودی است از همین تغییر موقعیت و دسترسی به منابع هویت‌بخش جدید. از این‌رو جایی که مطابق رویکردهای نظری معطوف به تغییرات عصر نوین و جهانی شدن، اعتیاد به عنوان یک کنش مقاومتی فعال - اعتراض - یا غیرفعال^۱ سازوکاری جبرانی - می‌تواند جلوه‌ای از تلاش اقلیت‌های اجتماعی در تقابل با جایگاه متمایز و اغلب فرودست و تابع خود در تقسیم فرهنگی کار^۱ و فرصت‌های نابرابر زندگی در جهت برساختن موقعیتی برابر و هویتی مستقل و خودخواسته محسوب شود؛ سهم ده درصدی موضوع گروه‌های اقلیت در میان علایق پژوهشی محققان عرصه اعتیاد در دهه گذشته نوعی غفلت از ضرورت‌های زمانه را حکایت می‌کند. بزرگی و اهمیت این غفلت زمانی وضوح بیشتری می‌یابد که پیوند کاربردی

مقالات علمی - پژوهشی با برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌های کلان اجتماعی - فرهنگی کشور مورد تأمل قرار گیرد.

به‌طور کلی یافته‌های پژوهش حاضر در پرتو تحلیل محتوای نمونه‌ای گزیده از مطالعات علمی - پژوهشی انجام شده در حوزه اعتیاد در دهه گذشته که مشخصه آن شروع تلاشی جدی برای کاویدن ابعاد مختلف پدیده اعتیاد از سوی نهادهای اصلی برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری کشور بوده است، دلالت بر فاصله‌ای قابل ملاحظه با دانش جامعه‌شناسی روز دنیا و شرایط نسبتاً جدید جامعه ایران دارد. در واقع، عمده نظریه‌های به کار رفته در بنیاد نظری مقالات مورد بررسی، همچنان مطابق مفروضات نظری رهیافت‌های معطوف به کج‌روی و انحراف اجتماعی، اعتیاد را در کلیت خود نوعی هنجارشکنی اجتماعی و فرهنگی فارغ از توجه جدی به ویژگی‌های سنی، جنسیتی، قومی، مذهبی، طبقاتی و منطقه‌ای مفروض گرفته است. چنین رویکردی نه پاسخی به شرایط اجتماعی - فرهنگی جامعه‌ای که نوگرا شدن را در سطوح و ابعاد مختلف تجربه می‌کند فراهم می‌آورد و نه تلاش جهت نشان‌دادن خویش‌تأملی خود آنهم در شرایطی که بی‌ثباتی، بی‌اختیاری، سیالیت، انعطاف‌پذیری، ناامنی و... متأثر از آهنگ تند و شدید و پردامنه تغییرات اجتماعی - فرهنگی در نتیجه عملکرد فناوری‌های ارتباطات هم‌زمان در سراسر جهان را مورد ملاحظه قرار می‌دهد. علاوه بر این، مقاومت ساختارهای محلی و سنتی در بازتولید خود از طریق حفظ ترتیبات و مناسبات آمرانه موجود در کنترل و نظارت بر رفتار شهروندان خود ماهیت پدیده‌های اجتماعی از جمله اعتیاد را به‌شدت دگرگون ساخته است. از این‌رو نادیده گرفتن شرایط جدید و مقتضیات و پیامدهای آن، بی‌مهری به دانش روز جامعه‌شناسی و تکرار صرف و غیر کاربردی نظریات علمی فارغ از نیاز زمانه، چنانچه در دهه گذشته صورت گرفته که نمی‌تواند دانشی قابل اعتماد و مفید جهت ارائه پاسخی مناسب به مسئله اعتیاد در اختیار نهادهای تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی‌های کلان کشور قرار دهد و این امر به نوبه خود پژوهش علمی را در انجام رسالت راستین خود با چالش مواجه می‌سازد.

- ابادینسکی، هوارد. (۱۳۸۲). *جامعه‌شناسی مواد مخدر*، مترجم محمدعلی ذکریایی، تهران: دبیرخانه ستاد مبارزه با مواد مخدر: ۴۳.
- ابراهیم‌بای سلامی، غلام‌حیدر، غفاری‌زاده، محمد. (۱۳۸۸). رابطه تعهد و کنترل اجتماعی با اعتیاد، *فصلنامه رفاه اجتماعی*، ۱۰(۳۴)، ۱۸۶-۱۷۳.
- احمدی، حبیب، غلامی‌آبیز، محسن. (۱۳۸۲). بررسی عوامل اقتصادی-اجتماعی مؤثر بر اعتیاد: مطالعه موردی معتادان اردوگاه پیرنآن شهر شیراز، *فصلنامه اعتیاد پژوهی*، ۲(۵)، ۸۵-۱۰۵.
- امینی، کورش؛ امینی، داریوش؛ افشارمقدم، فاطمه؛ ماهیار، آذر. (۱۳۸۲). بررسی عوامل اجتماعی و محیطی مرتبط با بازگشت مجدد معتادان به مصرف مواد افیونی در مراجعین به مراکز دولتی ترک اعتیاد شهر همدان ۱۳۷۹، *مجله علمی دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی زنجان*، ۱۱(۴۵)، ۴۷-۴۱.
- امینیان، اعظم، سیدمیرزایی، سیدمحمد. (۱۳۸۸). بررسی جامعه‌شناختی فاکتورهای زمینه‌ساز خانواده و مدرسه در گرایش دختران نوجوان به کژرفتاری جنسی اعتیاد به مواد مخدر، *فصلنامه خانواده‌پژوهی*، ۶(۲۳)، ۳۳۴-۳۱۳.
- اورنگ، جمیله. (۱۳۶۷). *پژوهش در زمینه اعتیاد*، چاپ اول، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ.
- باقری، معصومه، نبوی، عبدالحسین؛ ملتفت، حسین؛ نقی‌پور، فاطمه. (۱۳۸۹). بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر پدیده اعتیاد در شهر اهواز، *جامعه‌شناسی کاربردی*، ۲۱(۲)، ۱۱۹-۱۳۶.
- باقیانی‌مقدم، محمدحسین، فاضل‌پور، شکوه و رهایی، زهره. (۱۳۸۷). مقایسه دیدگاه معتادین و غیرمعتادین در مورد علل گرایش به اعتیاد، *طلوع بهداشت*، ۷(۳)، ۴۸-۴۰.
- برقی، محمد. (۱۳۸۲). جامعه‌شناسی ابعاد فقهی، اجتماعی اعتیاد، *فصلنامه اعتیاد پژوهی*، ۱(۲)، ۱۱۸-۱۰۱.
- بوالهیری، جعفر. (۱۳۸۱). ارزیابی سوءمصرف مواد مخدر در زندان‌های ایران، *فصلنامه اعتیاد پژوهی*، ۱(۳)، ۵۰-۱۳.
- بهروان، حسین و سیدعلیرضا میرانوری. (۱۳۸۹). تحلیل جامعه‌شناختی بازگشت مجدد معتادان به مرکز اعتیاد، *بررسی مسائل اجتماعی ایران*، ۱۱(۱)، ۷۸-۴۵.
- میثمی، علی‌پاشا، فرامرز، بیژن و هلاکویی، کوروش. (۱۳۸۵). معتادان در خصوص اعتیاد و مشکلات جامعه چگونه می‌اندیشند، *دانشکده پزشکی دانشگاه علوم پزشکی تهران*، ۶۴(۵)، ۴۳-۳۴.
- پیران، پرویز. (۱۳۶۸). *بررسی اعتیاد و بازپروری معتادان محل دستیابی*، دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی.
- توکلی قوچانی، حمید؛ آرامات، محمدرضا؛ و مرتضوی، حامد. (۱۳۸۱). عوامل مرتبط با ترک اعتیاد در مراجعه کنندگان به کلینیک ترک اعتیاد بهزیستی بجنورد طی سال‌های ۸۰-۱۳۷۹، *مجله علمی دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی زنجان*، ۱۰(۳۸)، ۳۷-۳۲.
- جزایری، علیرضا، حسین رفیعی و محمدعلی نظری. (۱۳۸۲). نگرش دانش‌آموزان مقطع راهنمایی شهر تهران درباره اعتیاد، *فصلنامه علمی - پژوهشی رفاه اجتماعی*، ۲(۷)، ۲۳۰-۲۱۷.
- جنکینز، ریچارد. (۱۳۸۱). *هویت اجتماعی*، ترجمه توح یاراحمدی، تهران: نشر شیرازه.

- جوانمرد، غلامرضا. (۱۳۸۲). بررسی عوامل اعتیاد مراجعان مرکز معتادان خود معرف مراغه، پیک نور، (۴)۱، ۳۱-۲۳.
- حاجلی، علی، محمدعلی زکریایی و سوده حجتی کرمانی (بی تا). نگرش مردم به سوء مصرف مواد مخدر در کشور، *بررسی مسائل اجتماعی ایران*، (۲)۱، ۱۱۱-۸۱.
- رابرتسون، یان. (۱۳۷۴). *درآمدی بر جامعه: با تأکید بر نظریه های کارکردگرایی، ستیز و کشش متقابل نمادین*، ترجمه حسین بهروان، مشهد: آستان قدس رضوی.
- زکریایی، محمدعلی. (۱۳۸۲). جامعه‌شناسی مصرف مواد مخدر، *فصلنامه اعتیاد پژوهی*، (۵)۲، ۸۰-۵۳.
- سام آرام، عزت‌الله؛ کردونی، روزبه؛ دغاغله، عقیل؛ و افقه، سیدمرتضی. (۱۳۸۷). آسیب‌های اجتماعی اعتیاد در بین جوانان روستایی: مطالعه موردی روستاهای شهرستان اهواز، *فصلنامه روستا و توسعه*، (۳)۱۱، ۵۰-۲۷.
- ستاری، بهزاد، اعظم، احد؛ و محمدی، محمدعلی. (۱۳۸۱). بررسی میزان گرایش به اعتیاد در سنین بالای ده سال، *فصلنامه رفاه اجتماعی*، (۹)۳، ۲۸۲-۲۶۳.
- سلیمی، علی؛ و داوری، محمد. (۱۳۸۵). *جامعه‌شناسی کجروی*، مجموعه مطالعات کجروی و کنترل اجتماعی. تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- سخاوت، جعفر. (۱۳۸۲). اتیولوژی جامعه‌شناسی اعتیاد مخدر، *فصلنامه اعتیاد پژوهی*، (۵)۲، ۴۵-۵۲.
- سیام، شهره. (۱۳۸۵). بررسی شیوع سوء مصرف مواد اعتیاد آور بین دانشجویان پسر دانشگاه‌های مختلف شهر رشت در سال ۱۳۸۴، *طبیب شرق*، (۴)۸، ۲۸۵-۲۷۹.
- صدیق‌سروستانی، رحمت‌الله. (۱۳۸۳). *آسیب‌شناسی اجتماعی*، تهران: انتشارات دانشگاه اسلامی.
- صدیق‌سروستانی، رحمت‌الله و آرش نصرافهانی. (۱۳۸۹). اعتیاد، طرد اجتماعی و کارتن‌خوابی در شهر تهران؛ پژوهشی کیفی، *بررسی مسائل اجتماعی ایران*، (۴)۱، ۱۸-۲.
- صدیق‌سروستانی، رحمت‌الله. (۱۳۷۹). فراتحلیل مطالعات انجام شده در حوزه آسیب‌شناسی اجتماعی در ایران، *فصلنامه نامه علوم اجتماعی*، (۱۵)۸، ۱۰۳-۶۷.
- صفری، فاطمه. (۱۳۸۳). *اعتیاد زنان؛ تفاوت‌های جنسیتی در زمینه سوء مصرف مواد و درمان آن*، پژوهشکده ملی مطالعات مواد مخدر ایران.
- فرجاد، محمدحسین. (۱۳۷۷). *بررسی مسائل اجتماعی ایران*، تهران: انتشارات اساطیر.
- فرهودیان، علی و همکاران. (۱۳۸۷). بررسی دانش و نگرش گروهی از ارمنه تهران در مورد اعتیاد و مصرف مواد، *تازه‌های علوم شناختی*، (۲)۱۰، ۲۰-۹.
- فروغ‌الدین، عدل‌اکبر؛ صدرالسادات، سیدجلال؛ بیگلریان، اکبر؛ و جوادی یگانه، محمدرضا. (۱۳۸۳). تأثیر همنشینی و معاشرت با گروه هنجارشکن و گرایش جوانان به اعتیاد، *فصلنامه علمی- پژوهشی رفاه اجتماعی*، (۱۵)۴، ۳۴۴-۳۱۹.
- فیض‌زاده، علی. (۱۳۸۱). آسیب‌های اجتماعی / سوء مصرف مواد: اکستازی ماده تفریحی جدید، *نشریه رفاه اجتماعی*، (۴)۱، ۱۴۳-۱۳۵.
- قادری، صلاح‌الدین و علیرضا محسنی‌تبریزی. (۱۳۸۹). مطالعه‌ای کیفی در شناخت هنجارهای تسهیل‌کننده مصرف مواد اعتیاد آور در میان خرده‌فرهنگ‌های قومی ایران، *فصلنامه بررسی مسائل اجتماعی ایران*، (۴)۱، ۵۴-۳۷.

- کاستلز، مانوئل. (۱۳۸۰). عصر اطلاعات اقتصاد، جامعه و فرهنگ، ترجمه علی پایا، تهران: طرح نو.
- کردمیرزا، عزت‌اله، آزاد، حسین و اسکندری، حسین. (۱۳۸۲). هنجاریابی آزمون آمادگی اعتیاد به منظور شناسایی افراد مستعد سوء مصرف مواد در بین دانشجویان دانشگاه‌های تهران، *فصلنامه علمی - پژوهشی سوء مصرف مواد*، (۲)۱، ۸۰-۴۷.
- کرمی، محمدتقی، اعتمادی فرد، سیدمهدی. (۱۳۸۹). ساخت اجتماعی اعتیاد در ایران، *بورسی مسائل اجتماعی ایران*، (۴)۱، ۹۳-۱۱۰.
- کمیل، بهرام. (۱۳۸۲). ویژگی‌های جامعه‌شناختی مصرف کنندگان مواد مخدر در محلات فقیر نشین شهر اصفهان، *فصلنامه اعتیاد پژوهی*، (۵)۲، ۴۴-۳۱.
- کوثری، مسعود. (۱۳۸۲). آنومی اجتماعی و اعتیاد به مواد مخدر، *فصلنامه اعتیاد پژوهی*، (۵)۲، ۳۰-۱۳.
- کوئن، بروس. (۱۳۸۶). *مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی*، ترجمه شده توسط غلام‌عباس توسلی، تهران، نشر تویتا.
- گسن، ریمون. (۱۳۷۰). *مقدمه‌ای بر جرم‌شناسی*، ترجمه مهدی کی‌نیا، تهران: بی‌جا.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۷۷). *پیامدهای مدرنیته*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، نشر نی.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۸۶). *جامعه‌شناسی*، ترجمه حسن چاوشیان، تهران، نشر نی.
- لیتری، دن جی. (۱۳۸۴). *نظریه‌های سوء مصرف مواد مخدر در دوران معاصر*، ترجمه محمد رضایی، تهران، فرهنگ و جامعه.
- مظفر، حسین، زکریایی، منیژه و ثابتی، مریم. (۱۳۸۸). آنومی فرهنگ و اعتیاد به مواد مخدر در بین جوانان ۱۳-۲۸ ساله شهر، *پژوهش‌نامه علوم اجتماعی*، (۴)۳، ۵۴-۳۳.
- نش، کیت. (۱۳۸۲). *جامعه‌شناسی سیاسی معاصر، جهانی‌شدن، قدرت و سیاست*، ترجمه محمدتقی دلفروز، تهران، نشر نی.
- نصیری، معصومه. (۱۳۸۲). اعتیاد و رابطه آن با مشاغل، *تحقیقات جغرافیایی*، (۳)۱۸، ۱۰۴-۹۱.
- وایت، رابرت و فیونا هینز. (۱۳۸۳). *جرم و جرم‌شناسی*، ترجمه علی سلیمی با همکاری محسن کارخانه و فرید مخاطب قمی، قم، مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه.
- وردی‌نیا، علی‌اکبر. (۱۳۸۴). مطالعه جامعه‌شناختی اعتیاد به مواد مخدر در ایران، *فصلنامه علمی - پژوهشی رفاه اجتماعی*، (۲)۵، ۲۸۵-۳۰۷.
- یکه‌فلاح، لیلی؛ مومنی، علی؛ ترکاشوند، احمد؛ و جهانی هاشمی، حسن. (۱۳۸۸). فراوانی مصرف اکستازی و عوامل مؤثر بر اعتیاد به اکستازی از دیدگاه دانشجویان علوم پزشکی، *مجله دانشکده پرستاری و مامائی دانشگاه علوم پزشکی*، (۲)۱۵، ۸۰-۷۳.
- Akers Ronald. L. Christine, Sellers. (2004). *Criminological Theories: Introduction, Evaluation Fourth Edition* Los Angeles: Roxbury Publishing Company, pp: 152. Bursik, Robert J. Harold. G. Grasmick.
- Alexander, B. (2000). *The Globalization of Addiction*, *Addiction Research Deviances in Cognitive Science*, pp. 9-20.
- Anderson, Tammy. (1998). *A cultural - Identity Theory of Drug Abuse Sociology of Crime*, *Low and Deviance* (Vol. 239, pp. 233-262).
- Chmidt. Laura, D, Dohan. James and Zakkiewicz. (2004). *Adiction and Welfer Dependency in social problems*, vol. 49, no. 2, pp. 224 -5.
- Denzin, N. (1993). *The Alcoholic Society; Addiction and recovery of the self*. New Brunswick, NewJersey, Transaction Books, pp. 8.

- Forbes, D. (1994). *False Fixes: The Cultural Politics of Drugs, Alcohol and Addiction Relations*. Albany, New York State University of New York Press.
- Fukuyama, F. (1992). *Trust: The Social Virtue and Creation of Prosperity*, New York, Free Press.
- Granfield, R., & Cloud, W. (1999). *Coming Clean: Over Coming Addiction without Treatment*, New York, New York University Press.
- Jewnkins, R. Categorization. (2000). *Identity, Social Process and Epistemology*, Current Sociology, Vol. 48.
- Kaplan, h. i. Sadock, D. IGrebb, IA. (1996). *Synopsis of Psychiatry*, New York, Wilkins.
- Paulsen Derek. J. Robinson, B. (2004). *Spatial Aspects of crime Theory and practice*, New York Person, 57.
- Suchar, Charles. (1978). *social Deviance united stated of American*, Copyright by Holt Rinehart and Winston.
- Versey, B. Messner, S. (1999). *Further Testing of Social Disorganization Theory: An Elaboration of Sampson and Groves community Structure and Crime*, The journal of Research in crime and Delinquency 36 (2): 156-174

